

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Պ. ՊԱՐՊԻԷ ՏԻԻ ՊՈՒՄՃԻՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Պարոն Սեն-Մառ Ժիրարտեն՝ Գաղղիոյ ձևմարանին անդամ եւ Սորպոնի մէջ գաղղիական գրագիտութեան վարժապետը, ուրիշ անձնական կատարելութիւններէն զատ այս սակաւագիտ յատկութիւնն ալ ունի որ Արեւելքի եւ արեւելեան ազգաց վրայ խորունկ կերպով կրմտածէ, եւ մտածութիւնները ատեն ատեն *Séjour* օրագրին մէջ կրնրատարակէ : Ոչ սակաւ ուրախութիւն եղաւ մեզի տեսնելն որ նոյն օրագրին անցեալ դեկտեմբերի 16ին թերթին մէջ հետագայ յօդուածը գրեր է Պարոն Պարպիէ ախ Պոքածին Հայոց համարը րաձ առաջարկութեանը վրայ .

« Մեձ հետաքրքրութեամբ ու սիրով կարդացինք Պ. Պարպիէ ախ Պոքածին մեկ գրուածքը այսու մակագրով . « *Գաղթականութիւնն հողմէական*

PROPOSITION DE M. BARBIÉ DU BOCAGE.

M. Saint-Marc Girardin, membre de l'Institut de France, professeur à la Faculté des lettres, possède, entre autres qualités éminentes, celle de pénétrer, plus avant que personne, dans la connaissance de l'état et des besoins de l'Orient et des populations orientales. Il publie de temps en temps ses réflexions dans le *Journal des Débats*. Nous avons vu avec satisfaction l'article suivant, publié par lui dans le numéro du 16 décembre dernier, au sujet de la proposition de M. Barbié du Bocage, relativement à la colonisation de l'Algérie par les Arméniens :

« Nous avons lu avec un vif intérêt un écrit de « M. Barbié du Bocage, intitulé : *De l'introduction des « Arméniens catholiques en Algérie*. L'auteur voudrait

Հայոց ի ձեզայիր : » Հեղինակը կուզէ որ օր մը առաջ ձեզայիրը գաղբականներով լեցուի, եւ կրփնտոէրէ արդեօք որ ժողովուրդը աւելի յարմար է այս գաղբականութեան : ձեզայիրի մէջ լաւ գաղբականներ ունենայաւ համար պետք է, կրսէ, որ նախ՝ երկրին օղը որջափ որ կարելի է քիչ վնասընէ անոնց. երկրորդ՝ այն ժողովուրդն ըլլայ կրօնասէր, ճարտար, երկրագործ. երրորդ՝ զօրաւոր պատճառով մը ստիպուած ըլլայ իր հայրենիքէն ելլելու : Եւ այս երեք պայմաններն ալ հոռոմեական Հայոց վրայ կը գտնուէ : Ասոնք արեւելցի են (կրսէ), ուստի ձեզայիրի օգոյն դիւրաւ կը վարժին. կրօնասէր են, ուստի Արաբացոց պատկանելի կը ըլլան. ճարտար են, որովհետեւ Հայերն են արեւելքի վաճառականութեան մեծ մասն ընողները. լաւ երկրագործ են, վասն զի գործունեայ են եւ համբերող : Ո՛ր տէրութեան ձեռքին տակն որ գտնուին՝ այս միայն կրնան դրեն անկեց որ իրենց աշխատութիւնը ապահով ըլլայ, այսինքն սերմանածին հնձելու իրաւունքը ձեռքերէն չտանուի : Այս ապահովութիւնը չունին Արեւելք, ու ձեզայիրի մէջ պիտի ունենան : Ասոնցմէ զատ զօրաւոր պատճառ մըն ալ ունին ձգելու իրենց երկիրը՝ որ բաժնուած է Տաճկաց, Պարսից եւ Ռուսաց մէջ :

« Ես ալ Պ. Պարպիէ տիւ Պոքածին կարծիքն եմ, որ հոռոմեական Հայոց ձեզայիր գաղբական երբայր փափաքելի բան է. բայց Հայոց Արեւելքէն ելլելը մեծ դժբաղդութիւն կը ըլլայ Արեւելքին. ուստի երէ մէկ դիւրեւ ցանկալի է իրենց գաղբականութիւնը, մեկալ դիւրեւ ալ ցաւալի պիտի ըլլայ : Արեւելքին ապագայ վիճակը Հայոց պէս գործունեայ ու ճարտար ժողովուրդներու կարօտ է, եւ նոյն իսկ Արեւելքի ապագան եւրոպայի համար մեծ բան է : Զէ, րէ որ Արեւելքին ճակատագիրն այն է որ յախտեան անտերուց ու անբնակ մնայ, եւ յոյս չկայ որ վերածնանի ու քաղաքակիրք երկիրներու կարգը անցնի, ինչո՞ւ չէ, այն ատեն հոռոմեական Հայերը հասնենք Արեւելքէն ու տանինք ձեզայիր. անով րէ ձեզայիրի բարիք ըրած կը ըլլանք եւ րէ Հայոց : Իսկ րէ որ Արեւելքին առջեւ ապագայ վիճակ մը կայ, ինչպէս որ կը յուսանք, ինչո՞ւ համար ելլենք՝ անոր վերածնութեան լաւ ու ապահով կերպով պատճառ ըլլալ կը ցոյց ժողովրդոց մէկը հասնենք անկեց : Ինչո՞ւ համար Արեւելքը անբնակ ընենք ու աղքատացնենք : Ես ալ գիտեմ րէ ձեզայիրը մերն է, Արեւելքը մերը չէ, եւ րէ բարեկարգ սերն յանձնէ սկսանի : Սակայն Պ. Պարպիէ տիւ Պոքած ձեզայիրի հա-

« hâter le moment où la colonisation de l'Algérie « sera enfin accomplie, et il cherche quel est le « peuple qui conviendrait le mieux à cette colo- « nisation. Il faut, dit-il, pour avoir de bons colons « en Algérie : 1° Que le climat ait sur eux le moins « d'action possible; 2° qu'ils fassent partie d'un « peuple religieux, industriel, agriculteur; 3° qu'ils « soient forcés par une raison puissante de quitter « leur pays. Il trouve ces trois conditions réunies « dans les Arméniens catholiques. Ils sont un peu- « ple oriental et qui s'acclimatera aisément en Al- « gérie; ils sont un peuple religieux et qui, à ce « titre, se fera respecter des Arabes; ils sont in- « dustrieux, car ce sont les Arméniens qui font la « plus grande partie du commerce de l'Orient; ils « sont bons agriculteurs, parce qu'ils sont actifs et « patients. Ils ne demandent au gouvernement sous « lequel ils vivent que la sécurité du travail, c'est-à- « dire le droit de récolter ce qu'ils ont semé. Cette « sécurité, ils ne l'ont pas en Orient; ils l'auront en « Algérie. Enfin les Arméniens ont une raison puis- « sante de quitter leur pays, qui est partagé entre « les Turcs, les Persans et les Russes.

« Je reconnais avec M. Barbié du Bocage que les « Arméniens catholiques seraient pour l'Algérie des « colons fort désirables. Mais ce sera pour l'Orient « un malheur si les Arméniens l'abandonnent; et ce « qui les fait souhaiter d'un côté les fera regretter « de l'autre côté. L'Orient a besoin, pour son ave- « nir, de populations actives et industrielles comme « sont les Arméniens, et l'avenir lui-même de l'O- « rient importe beaucoup à l'Europe. Ah! si l'O- « rient est voué pour jamais à l'anarchie et à la « dépopulation, s'il n'a point de chances de se ré- « générer et de reprendre rang parmi les pays civi- « lisés, prenons à l'Orient ses Arméniens catholi- « ques et transportons-les en Algérie; nous ferons « du même coup le bien de l'Algérie et des Armé- « niens. Mais si au contraire l'Orient a un avenir, « comme nous l'espérons, pourquoi lui ôter un des « meilleurs et des plus sûrs éléments de sa régéné- « ration? Pourquoi le dépeupler et l'appauvrir? Je « sais bien que l'Algérie est à nous, que l'Orient ne « l'est pas, et que charité bien ordonnée commence « par soi-même. Mais quelque peinture séduisante « que M. Barbié du Bocage fasse des colons nou- « veaux qu'il souhaite à l'Algérie, je crois que les

մար նոր գաղթական փնտռած առնել որչափ ալ գեղեցիկ նկարագրութիւններ ընէ, կարծեմ քէ Հայերը շատ աւելի ապահով կերպով պիտի պահեն իրենց կատարելութիւնները՝ վերածնեալ եւ բարեկարգեալ Արեւելքին մէջ, քան քէ ի ձեզայիր, վասն զի Արեւելքը կրճանջեան, վասն զի Արեւելքն է իրենց հին եւ վաղեմի հայրենիքը :

« Իմ երկրայութիւնս խոնարհութեամբ կըլայտնեմ Պ. Պարպիէ տիւ Պոքաժին. վասն զի կրտսենեմ որ խնդրոյն վրայ աղէկ տեղեկութիւն ունի, ուստի եւ ինձմէ աւելի հմուտ է : Բայց իմ կողմանէս ուրախակից եմ իրեն որ մեր ձեզայիրին ապագայ յաջողութեանը համար կաշխատի : Քանի որ տարիքս կառնեմ՝ աւելի սեր մը կրճգեմ այն երիտասարդաց վրայ որ իրենց անձնական շահէն դուրս ուրիշ բաներու վրայ ալ հոգ ունին, եւ մտքերնին դրած են որ մեր երկրին բոլոր գիտուններն ալ պարտական են Գաղղիոյ մեծութեանն ու յաջողութեանը համար աշխատելու :

« ՍԷՆ-ՄԱՌ ԺԻՌԱՐԴԻՆ : »

« SAINT-MARC GIRARDIN. »

Այս իմաստուն եւ անկողմնասէր խորհրդածութեանց մեր արդէն յայտնած կարծիքին համեմատ գալը տեսնելով, պարտք համարեցանք մեզի նոյն օրը մասնաւոր նամակով մը շնորհակալութիւննիս յայտնել Պ. Սեն-Մառ Ժիրարտէնին, եւ միանգամայն ամսագրոյս մէկ օրինակը իրեն նուիրել յորում այս նիւթիս վրայ գրած էինք :

Գրեքէ նոյն օրերը բարեբաղդ գտնուեցանք՝ նշանաւոր նամակ մըն ալ ընդունելով մերագնեայ աշխարհագետ՝ փորձ եւ խոնական պատուաւոր անձէ մը, զոր եւ հարկ կրնամարինք հրատարակել հոս իրբն ազգային հաստատութիւն մեր այս խնդրոյս վրայ ունեցած կարծեացը :

Անուասիկ այն նամակը հանդերձ գաղղիարէն բարգմանութեամբ մը կըրհրատարակենք՝ ի խրատ նաեւ օտարազգի մատենագրաց . (յառաջարանական խօսքերը իրբն մեր տկարութեանը պարզ խրախոյս եւ գրողին ազգասիրութեանը լոկ ապացոյց հասկընալու է :))

« ՎԵՐԱՊԱՏՈՒՆԵԻ ՀԱՅՐ. »

Ի Պոլիս, 15 Հոկտեմբեր 1855 :

« Շատ տարիներէ ի վեր Ձեր անկեղծ ազգասիրութեան ապացոյցները մշտապէս Ձեր գրատըր

« Arméniens auront encore plus sûrement toutes
« leurs bonnes qualités dans l'Orient régénéré et
« restauré qu'en Algérie, parce qu'ils connaissent
« l'Orient, parce que c'est leur vieille et antique
« patrie.

« Je sou mets humblement mes doutes à M. Barbié
« du Bocage; il a beaucoup étudié la question que
« traite sa brochure; il a donc sur ce point des lu-
« mières que je n'ai pas. Je ne peux, quant à moi,
« que le féliciter de l'intérêt qu'il prend à l'avenir
« de notre Algérie. Plus je vis, plus j'aime les jeunes
« gens qui se soucient d'autre chose que de leurs
« intérêts privés, et qui croient que tous les hommes
« éclairés de notre pays doivent s'occuper des ques-
« tions qui touchent à la grandeur et à la prospé-
« rité de la France.

Nous n'avons pas manqué de voir dans cet article, écrit avec sagesse et impartialité, la confirmation de notre avis sur la même question; aussi nous sommes-nous empressé d'adresser au savant auteur nos remerciements par une lettre, accompagnée de l'hommage d'un exemplaire de notre Revue où nous avons déjà publié nos considérations sur le même ouvrage.

Une lettre très-remarquable, écrite par un de nos compatriotes les plus distingués, M. A. Altoun-Durry Efendi, homme d'une sagacité et d'une expérience rares, arriva en même temps pour corroborer, en quelque sorte, notre opinion par une sanction nationale.

Nous publions cette lettre en l'accompagnant d'une traduction française, parce que nous croyons qu'elle renferme quelques avis utiles aux écrivains français et étrangers. Nous n'avons pas besoin d'ajouter que tout ce que renferme le préambule, n'est à nos yeux qu'un encouragement dicté par ses vues nationales.

« MON RÉVÉREND PÈRE, »

Constantinople, 13 (25) octobre 1855.

« Ayant constamment remarqué, depuis plusieurs années, dans vos travaux littéraires, des preuves

աշխատութեանցը մեջ տեսնելով, ճշմարիտ կրօնմ, ազգասիրական ոգին զիս ստիպեր է որ Ձեր Վերապատուութեանը սերտ համակրութիւն մը ունենամ, եւ տարակալութեան պատճառաւ Ձեր ցանկալի տեսութեանը արժանանալու փափաքն ալ չեցրնել անկարելի ըլլալուն համար կը խընդրէի որ զոնէ գրութեան միջոցաւ խորին ակնածութեամբ իմ յարգանքս մատուցանելու առիթ մը ձեռք բերնմ: Անս հիմա այս բաղձանքիս հասնելու շատ աղաւթը առիթ մը եղաւ նուաստիս Մասեաց Աղաւնի անուն պատուական ամսագիրն ուղ եօրն երորդ թիւը, որուն մէջ Պ. Պարսպիէ տիւ Պօզաժին մերագնեայց վրայ ասկէ անկէ առած ծուռ ու մուռ կարծիքները շտկելու բարենաճեր էք, ինչպէս որ կը վայելէ ճշմարիտ ազգասիրի մը:

« Կերևայ քե՞ Պ. Պարսպիէ տիւ Պօզաժ Հայոց պատմութեանը աղէկ տեղեկութիւն չունի եւ մերագնեայց այժմեան բարոյական վիճակը եւ մեր սիրտերուն զգացմունքը լաւ չճանչնար. բայց ասոնց վրայ խօսելու ինձի հարկաւորութիւն չմնար. որովհետեւ Ձեր Վերապատուութիւնը կը խոստանայ հարկաւոր եղածը իբրեւ պատասխան ժամանակին անաչառութեամբ հրատարակելու: Ապա համատուր կերպիւ միայն սարսնմ քե՞ Պ. Պարսպիէ տիւ Պօզաժ Լուսաւորչակրօն Հայոց Օսմանեան տերութենէն տժգոն ըլլալը եւ այս պատճառաւ անոր բշնամուտն կողմը հակամիտելը արձակ համարձակ գրելը մեզի շատ մեծ զարմանք կուտայ. արդեօք իր մարդասէր ազգին այսչափ տարիներէ ի վեր քաղաքակրթութեան մասին Արեւելքի մէջ ըրած անխոնջ ջանքերուն իրական ազդեցութիւնը եւ զգալի պտուղները զոնէ քիչ մըն ալ չի տեսներ: Փնօք Աստուծոյ, հիմա Արեւելքի մէջ բիւրաւոր Անգղիացի եւ Գաղղիացի կը զգտնուին, եւ բոլոր բնակչաց հետ անանկ տերտ հաղորդակցութիւն ունին որ Օսմանեան կառավարութեան որպիսութեանը եւ անոր զանազան ազգերէ եւ լեզուներէ բաղկացեալ հպատակներուն յատուկ բնաւորութեանը եւ այլեւայլ հանգամանացը արդէն ճիշդ տեղեկութիւններ ստացած ըլլալով, անոնց վրայ արդարակշիռ դատողութիւն մը կրնան ընել:

« Ազգերնուս ուսումնական մասը բոլորովին վրաստան է քե՛ այսօր քաղաքակրթութիւնը Անգղիացոց եւ Գաղղիացոց ազնուախոն ազգերուն նման երկու առատարուղիս աղբիւրներ եւ ասոնց արդարակորով կառավարութիւններուն նման երկու անկեղծ մեծագոր պաշտպաններ ունենալուն համար, Աստուած մի արասցէ, խոտաբայլ շարժում

éclatantes de votre sincère amour pour notre nation, et poussé par le même esprit patriotique, j'ai conçu pour vous la plus vive sympathie. Empêché par la distance qui nous sépare de satisfaire ce désir que j'éprouve de faire votre connaissance, je cherchais l'occasion de vous offrir, au moins par écrit, l'hommage de mon profond respect. Je profite de celle que me présente le 7e numéro de votre estimable revue mensuelle, *la Colombe du Massis*, numéro dans lequel vous avez bien voulu, ainsi que c'était le devoir de tout patriote, rectifier les nombreuses inexactitudes de M. Barbié du Bocage.

« Il paraît que cet écrivain n'est fort ni dans la connaissance de l'histoire d'Arménie, ni sous le rapport de l'appréciation de l'état moral et des sentiments de nos compatriotes. Mais je n'ai pas besoin de m'étendre sur cet objet, puisque vous avez déjà promis, mon révérend Père, d'adresser à cet écrivain, en temps utile, une réponse catégorique. Je dirai seulement en peu de mots que M. Barbié du Bocage nous a fort étonnés en avançant sans aucun fondement que les Arméniens grégoriens étaient mécontents du gouvernement ottoman, et que, par conséquent, ils penchaient du côté de ses ennemis. Est-ce que par hasard il ne voit pas les résultats sensibles des efforts constants et de l'influence réelle que sa généreuse nation même exerce depuis plusieurs années au profit de la civilisation de l'Orient? En effet, des milliers de Français et d'Anglais se trouvent maintenant, Dieu merci, en Orient, et dans des relations si intimes avec ses habitants, qu'ils sont à même de connaître mieux que jamais l'état actuel du gouvernement ottoman et le caractère et la position de ses sujets, composés de diverses nationalités, parlant différentes langues, et qu'ils peuvent ainsi se former à cet égard un jugement plus conforme à la vérité.

« La partie éclairée de notre nation est déjà convaincue qu'elle ne doit puiser la civilisation que dans les dispositions pleines de justice et d'énergie des Anglais et des Français, deux nations également généreuses. Sous leur protection loyale et puissante, elle ne craint plus aucun mouvement rétrograde. Elle est persuadée, au contraire, que le

մը ընելէն բնաւ վախ չունի . ընդ հակառակն դեռակիրք նաեւ անկիրք ազգերուն անգամ սիրտերն ու միտքերը՝ իրենք ուզեն չուզեն՝ քաղաքակրթութեան երկնառաքյութիւնը լուսաւորելով, հիմաւուն բշուառ վիճակներէն անշուշտ պիտ'որ ազատեն, եւ միանգամայն բարոյական եւ նիւթական յառաջադիմութիւններով դեպ ի մարդկային կարեւոր երջանկութեան սահմանը հասնին :

« Ուստի Պ. Պարպիե տիւ Պօզաժին Հայոց ազգին մէկ ամենափոքր մասին ապագայ երջանկութեան երկբայելի նշոյլ մը ցուցնել ուզելը մեզի բոլորովին գուր ջանք մը կերեալ : Շատ աղէկ կըլլար, եւ մենք այ ազգովին իրեն մեծ շնորհակալութիւն ընելու կը պարտաւորեինք, քէ որ լոկ իր հայրենեաց փոքրիկ մէկ շահը քիչ մը գանց ընելով, եւ՛ գոնէ մարդասէր կամօք մեզի դուզնաքեայ բարիք մը ընել ուզելով, այս մեր խղճովի ազգին անհիմն պատճառներով մէկմէկէ անջատեալ կտորները վերստին միացնելու հնարաւոր միջոց մը ցոյց տար : Այն ժամանակը ոչ միայն իրեն համար մեծ փառք կը ստանար, այլ եւ իր կանխագէտ եւ վեհանձն Տէրութեանը Արեւելքի մէջ պաշտպանել ուզած շահերուն այ աւելի առաջ երթալուն մեծ ձեռնտուութիւն մը ըրած կըլլար :

« Կը վերջացնեմ բանս՝ վախնալով որ չըլլայ քէ Ձեր անգին ժամանակը ի գուր ծախելու եւ Ձեր ազգօգուտ գրադմունքը սուղ ինչ եւս ընդհատելու պատճառ ըլլամ . այլ Ձեր սովորական ներողամտութեանը ապաւինելով սա եւեր կըսեմ քէ վըստան եղիք, Հայր պատուական, որ Ձեր հայրենասէր սրտին ազգասիրական եռանդեամբ վառեալ ըլլալովը՝ մեր ազգայնոց ուսումնական յառաջադիմութեանը ըստ կարի ձեռնտուութիւն ընելիդ եւ քաջակիրք ազգաց մեր սիրելի ազգին յարգը ճանջցունելու եւ անոնց առջին իրեն պատիւը պայծառ պահելու անխոնջ աշխատութիւնը՝ մեր բոյսը ողջամիտ եւ երախտագէտ ազգայինքը վարերան գոհունակութեամբ կըխոստովանին .

« Որոց հետը նուաստապէս միարեւրանիմ յատուկ շնորհակալութիւնս մատուցանելով երախտապարտ սրտիւ կըխոստովանիմ զիս միշտ եւ հաւնապազ

« Ձեր մաքրափայլ սրբութեանը

« Ամենախոնարհ Ծառայ

« Ա. ԱԼՔՈՒՆ ՏԻԲԵՐԻ : »

cœur et l'esprit des populations à demi civilisées, ou même barbares, éclairées bon gré mal gré par l'éclat divin de la civilisation, doivent triompher des obstacles de la misère et arriver par des progrès moraux et matériels à ce bien-être auquel l'humanité aspire.

« Il nous paraît donc que M. Barbié du Bocage, en faisant briller aux yeux d'une fraction minime de la nation arménienne la lueur bien incertaine d'un avenir heureux, se charge d'une tâche complètement inutile. Il aurait sans doute mieux fait, — et nous lui en saurions gré, au nom même de toute la nation, — de renoncer seulement à un profit de très-peu d'importance pour son pays, et de se décider à nous rendre généreusement un petit service, en indiquant un moyen efficace de réunir les parties de notre malheureuse nation divisée par des motifs qui n'ont rien de réel au fond. Cette tâche lui ferait certainement beaucoup d'honneur et contribuerait à assurer les intérêts que le gouvernement français veut, dans sa prévoyante générosité, sauvegarder en Orient.

« Je termine, de peur de vous faire perdre un temps précieux et d'interrompre vos occupations, consacrées à l'utilité de notre nation. Permettez-moi seulement, encouragé par votre indulgence habituelle, de vous dire, mon révérend Père : Soyez sûr que tous nos compatriotes sont pénétrés d'une reconnaissance profonde pour votre patriotisme sincère, pour l'ardeur infatigable avec laquelle vous faites tout ce qui dépend de vous afin de hâter le progrès intellectuel de notre nation, ainsi que pour le travail incessant auquel vous vous appliquez, afin de faire mieux apprécier aux peuples civilisés notre chère nation, et conserver intact son honneur devant tout le monde.

« Veuillez agréer en même temps mes remerciements bien sincères, et les sentiments de haute considération avec lesquels je suis,

« Mon révérend Père,

« Votre très-humble serviteur,

« A. ALTOUN-DURRY. »

